

Πρεβεζάνικα Χρονικά

Αρ. 53-54 (2017)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, 53-54 (2017)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ
ΧΡΟΝΙΚΑ
ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΗΣ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ
Περίοδος Β', Έτος 34^ο, Τεύχος 53-54

Αφιέρωμα στον Κ. Γ. Καρουτάκη

Πρέβεζα 2017

Το χαμάμ του Αλή πασά στην Πρέβεζα

Βασιλική Παρασκευάς Σαρρή, Ελισάβετ Παν. Σαρρή

doi: [10.12681/prch.28291](https://doi.org/10.12681/prch.28291)

Copyright © 2017, Βασιλική Παρασκευάς Σαρρή, Ελισάβετ Παν. Σαρρή

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Σαρρή Β. Π., & Σαρρή Ε. Π. (2017). Το χαμάμ του Αλή πασά στην Πρέβεζα. *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, (53-54), 303–330. <https://doi.org/10.12681/prch.28291>

Ελισάβετ Π. ΣΑΡΡΗ – Βασιλική Π. ΣΑΡΡΗ

Το χαμάμ του Αλή πασά στην Πρέβεζα

Εισαγωγή

Η έρευνα της ιστορίας και η μελέτη της αρχιτεκτονικής του οθωμανικού λουτρού του Αλή πασά στην Πρέβεζα αποτέλεσε μέρος της «Μελέτης Ανακαίνισης-Βελτίωσης του κτιρίου των Ιαματικών Λουτρών του Δήμου Πρέβεζας» που διεξήχθη το 2015 από το αρχιτεκτονικό γραφείο της Βασιλικής Σαρρή. Στο πλαίσιο της μελέτης κρίθηκε αναγκαία η σύνταξη ειδικής συμπληρωματικής μελέτης αποκατάστασης για τον οθωμανικό πυρήνα, ο οποίος βρίσκεται ενσωματωμένος στις εγκαταστάσεις των Ιαματικών Λουτρών.

Το αντικείμενο της μελέτης, ο οθωμανικός πυρήνας αναφερόμενο ως το χαμάμ του Αλή πασά των Ιωαννίνων, αποτελεί ένα εξαιρετο δείγμα οθωμανικής αρχιτεκτονικής, η ίδρυση και η λειτουργία του οποίου είναι απόλυτα συνυφασμένη με την ιστορία της πόλης της Πρέβεζας.

Σήμερα, ελάχιστη μέριμνα έχει ληφθεί για την ανάδειξη του μνημείου. Ουσιαστικά αποτελεί τμήμα του κτιρίου των Ιαματικών Λουτρών του Δήμου Πρέβεζας, τα οποία λειτουργούν κατά τη θερινή περίοδο.

Η σχέση του οθωμανικού χαμάμ με την ευρύτερη περιοχή

Ο Αλή πασάς στην Πρέβεζα

Η εμφάνιση των Οθωμανών στα ηπειρωτικά εδάφη χρονολογείται ήδη από τα τέλη της βασιλείας του Μουράτ Α' (1362-1389). Την περίοδο της βασιλείας του Βαγιαζήτ (1389-1402), η οθωμανική κυριαρχία στα νότια της Αλβανίας είχε σχεδόν εδραιωθεί.¹ Στα 1420, οι Οθωμανοί είχαν ήδη κυριαρχήσει στα πεδινά τμήματα της βόρειας ηπειρωτικής χώρας και είχε αρχί-

¹ NICOL 1984, 150· ΛΑΜΠΡΙΔΗΣ 1971, τ. 7., 16-32· ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1856-1857, I, 145.

σει η οριστική ενοποίηση του οθωμανικού κράτους. Πιο πολύπλοκα γίνονται τα πράγματα στα 1800, όταν οι πρώην βενετοκρατούμενες περιοχές παραχωρούνται στην Οθωμανική Αυτοκρατορία με ανεξάρτητη όμως διοίκηση από εκείνη των ηπειρωτικών εδαφών. Κατέληξαν έτσι να γίνονται αντικείμενο πολλαπλών συρράξεων μεταξύ των τοπικών ηγεμόνων και των πολιτικών επιδιώξεων της Πύλης.²

Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά που εμφανίζονται κατά τον 18^ο αιώνα στη Βαλκανική χερσόνησο, ιδιαίτερα στην Ήπειρο και την Αλβανία, είναι η δημιουργία ημιανεξάρτητων μικρών πασαλικίων. Η προσοχή στρέφεται προς τα Ιωάννινα, το μεγαλύτερο αστικό κέντρο της περιοχής. Πολυάριθμοι Αλβανοί πρόκριτοι προσπαθούν να θέσουν υπό κυριαρχία τους την πόλη. Ο Αλή πασάς ο Τεπελενλής επωφελούμενος από αυτές τις διενέξεις κατόρθωσε να επιβληθεί στην πόλη κατ' αρχήν και αργότερα, το 1788, να πάρει και τον αντίστοιχο τίτλο του πασά των Ιωαννίνων.

Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα ο Αλή πασάς είχε εξαπλωθεί ήδη στα νότια παράλια της Ηπείρου, γεγονός που θορυβούσε τη Βενετία, η οποία κατέχοντας την πόλη της Πρέβεζας είχε τον έλεγχο του Αμβρακικού κόλπου.³

Το 1797 οι τέσσερις πόλεις της Ηπείρου που ήταν κάτω από ενετική κατοχή (Βόνιτσα, Βουθρωτό, Πάργα, Πρέβεζα) περιήλθαν στους Γάλλους. Το 1798 ξέσπασε πόλεμος μεταξύ Ρωσίας και Τουρκίας από τη μία μεριά και Γαλλίας από την άλλη. Ο Αλή πασάς από τον Οκτώβρη του 1798 κατέλαβε την πόλη της Πρέβεζας. Έχει μείνει το γεγονός της λεηλασίας της πόλης να ονομάζεται «Ο Χαλασμός της Πρέβεζας». Μετά την παρέλευση δύο ετών η πόλη απέκτησε σχετική αυτονομία.

Η περίοδος, κατά την οποία η πόλη είναι υπό την κατοχή του Αλή πασά, χαρακτηρίστηκε τυραννική. Ο τρόπος διοίκησης είναι πλέον απολυταρχικός. Ο Αλή πασάς είναι τώρα ο υπεύθυνος για την είσπραξη των φόρων από το λιμάνι και την αγορά της πόλης. Επιπλέον, όπως είναι αυτονόητο, αυτός ασκεί τη στρατιωτική και διοικητική εξουσία. Από το 1812 όμως έως το 1820, υιοθετεί τον στρατιωτικό νόμο. Οι περιουσίες παραχωρούνται σε νεοφερμένους Τουρκαλβανούς έποικους.⁴

Το φθινόπωρο του 1820, ο γιος του Αλή, Βελής, αναγκάστηκε να παραδώσει την Πρέβεζα στα σουλτανικά στρατεύματα, αφού πρώτα πήρε τους θησαυρούς του στη Λευκάδα και έκαψε το παλάτι, που είχε κτίσει ο πατέρας του στην Πρέβεζα. Από τότε άρχισε η τελευταία οθωμανική κατοχή.

Την περίοδο 1828-1912 πραγματοποιήθηκαν αρκετές ελληνικές πολεμικές επιχειρήσεις προκειμένου να ελευθερωθεί η περιοχή, χωρίς όμως επιτυχία.

² ΣΜΥΡΗΣ 2004, 35.

³ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1979, 89· ΑΡΣ 1994, 203.

⁴ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, εισαγωγικό σημείωμα (χωρίς σελιδαρίθμηση).

Στις 21^η Οκτωβρίου 1912, η Πρέβεζα απελευθερώνεται, όταν στη διάρκεια του Α΄ Βαλκανικού πολέμου ο Ελληνικός Στρατός εισήλθε νικηφόρα στην πόλη μετά την ήττα των τουρκικών δυνάμεων κοντά στην αρχαία Νικόπολη.

*Η σημασία των οθωμανικών λουτρών
στην καθημερινή ζωή των Οθωμανών*

Το χαμάμ αποτελεί από τα πλέον χαρακτηριστικά χνάρια της οθωμανικής παρουσίας στον ελλαδικό αστικό χώρο με αντιπροσωπευτικό μνημειακό χαρακτήρα. Το λούσιμο θεωρείται για τους μουσουλμάνους απαραίτητο αφού εξαιλεί τα αμαρτήματα της ψυχής. Το Κοράνι επιβάλλει το λούσιμο όλου του σώματος γι' αυτό και ήταν απαραίτητη η ύπαρξη των χαμάμ σε κάθε οθωμανική πόλη. Τα οθωμανικά λουτρά κτίστηκαν στα κέντρα των πόλεων, στις περιοχές της αγοράς, και αποτελούσαν τόπους ανάπαυσης, υγιεινής, αλλά και θεραπείας για διάφορες παθήσεις, χώροι συναναστροφής και διασκέδασης των ανδρών και χωριστά των γυναικών. Ειδικά για τις γυναίκες ήταν οι μόνιμοι σχετικοί χώροι έξω από το σπίτι. Τα χαμάμ ήταν κατά βάση δημόσια κτίρια για την εξυπηρέτηση του κοινού, και τα οθωμανικά θεωρούνταν ως τα τελειότερα από αρχιτεκτονικής άποψης. Υπήρχαν όμως και αυτά τα χαμάμ που ανήκαν στο σουλτανικό παλάτι, αλλά και ιδιωτικά σε κατοικίες αξιωματούχων. Στην περίπτωση του χαμάμ των Ιαματικών Λουτρών της Πρέβεζας, πρόκειται για ένα μικρό χαμάμ, το οποίο ανήκε στον Αλή πασά των Ιωαννίνων. Το χαμάμ αποτελούσε μέρος του παλατιού του Αλή πασά στη θέση Παλιοςάραγα στην Πρέβεζα.

Όσον αφορά στην τυπολογία του χαμάμ γενικότερα, αποτελείται από μία τρουλωτή αίθουσα (*τζαμεκιάν*), το αποδυτήριο, η οποία θερμαίνεται χλιαρά για να αλλάζουν τα ρούχα τους οι λουόμενοι και να στεγνώνουν τις πετσέτες που χρησιμοποιούσαν. Επίσης, υπήρχε μία δεύτερη αίθουσα (*σοου-κλούκ*) που θερμαίνεται μέτρια (20-30°C) και χρησιμεύει στο να συνηθίζει το σώμα τη ζέστη, προτού περάσει στην πολύ ζεστή τρίτη αίθουσα (*σιτζακλίκ* ή *Ιτς χαμάμ*), όπου η θερμοκρασία φτάνει στους 38-40°C. Το κτίριο συμπληρώνεται με το θερμαντικό κέντρο (*κουλχάν*). Δεν υπήρχαν πουθενά παράθυρα ή φεγγίτες προκειμένου να μην διαφεύγει η θερμότητα και ο ατμός. Το φως στο εσωτερικό των χώρων έμπαινε από τα πολυάριθμα χοντρά τζάμια, τα οποία ήταν ενσωματωμένα στους τρούλους του κτίσματος, τους οποίους με τον τρόπο αυτό διακοσμούσαν ταυτόχρονα εξωτερικά.⁵

⁵ ΜΠΑΛΤΑ 2001.

Ιστορική ανάλυση του οθωμανικού χαμάμ της Πρέβεζας

Το οθωμανικό χαμάμ σήμερα βρίσκεται ενσωματωμένο στις λουτρικές εγκαταστάσεις των Ιαματικών Λουτρών του Δήμου Πρέβεζας στη θέση γνωστή και ως *Παλιοσάραγα*. Η προέλευση αυτής της ονομασίας αφορά στην ύπαρξη στη θέση αυτήν του σαραγιού του Αλή πασά (Εικ. 1).

Σήμερα, με κατεύθυνση δυτικά από το κέντρο της πόλης, στο παραλιακό οδικό δίκτυο Ελ. Βενιζέλου και στη διασταύρωση με την οδό Πολυτεχνείου συναντάμε τα Ιαματικά Λουτρά, απέναντι από το καφενείο του Δήμου. Εκεί, εντός του σύγχρονου κτιρίου ενσωματώνεται ο οθωμανικός πυρήνας. Ο χώρος είναι ιδιοκτησία του Δήμου.

Πρώτη αναφορά για λουτρική εγκατάσταση στην ευρύτερη περιοχή υπάρχει στο ημερολόγιο του Εβλιγιά Τσελεμπί σχετικά με την επίσκεψή του στην Πρέβεζα το φθινόπωρο του 1670. Σύμφωνα με αυτήν υπάρχει εκτός του φρουρίου της Μπούκας ένα λουτρό, το οποίο την εποχή εκείνη το χαρακτηρίζει ως εγκαταλειμμένο.⁶ Επίσης, πρώτη απεικόνιση αυτών των λουτρικών εγκαταστάσεων διαπιστώνεται από τα χαρακτηριστικά του 17^{ου} αι. Συγκεκριμένα, σε χειρόγραφο του 1684, άγνωστου συντάκτη, αποτυπώνεται κτίριο ορθογωνικής κάτοψης, το οποίο αναφέρεται ως λουτρό και φαίνεται να διαχωρίζει κάποιους χώρους. Σύμφωνα με το υπόμνημα του χάρτη στη θέση G βρίσκεται «Il bagno apresso la contrascarpa», δηλαδή το χαμάμ απέναντι από την κοντρασκάρπα (Εικ. 2).⁷ Σε επόμενη αποτύπωση του Ενετού μηχανικού Giovanni Leonardo Mauro επισημαίνεται επίσης το ίδιο κτίριο ορθογωνικής κάτοψης, πιθανόν με τρούλο όπως μπορούμε να διακρίνουμε, το οποίο αναφέρεται ως «Bagnio de Turchi destruto», δηλαδή κατεστραμμένο οθωμανικό λουτρό (Εικ. 3).⁸ Με την ένταξη των παλαιών απεικονίσεων στη σημερινή τοπογραφία της περιοχής διαπιστώνεται ότι το αναφερόμενο λουτρό των παλαιών χειρογράφων χωροθετείται εντός της περιοχής του πρώην στρατοπέδου Σολωμού και στη θέση των σημερινών Ιαματικών Λουτρών, όπου προϋπήρχε το κάστρο της Μπούκας.⁹ Μετά τη συνθήκη του Κάρλοβιτς, η οποία επέβαλε την κατεδάφιση της περιοχής του κάστρου της Μπούκας, πιθανόν να καταστράφηκαν και οι λουτρικές εγκαταστάσεις στην περιοχή. Πριν από αυτές τις εγκαταστάσεις στην περιοχή υπήρχε βρύση ή πηγάδι όπως μπορούμε επίσης να διακρίνουμε σε χαλκογραφία του 1571 (Εικ. 4).¹⁰ Αλλά και αργότερα σε χειρόγραφο σκαρίφημα του 1605 αναφέρεται στη θέση αυτή πη-

⁶ ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ 1987, 237.

⁷ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2010, 409, 416 με υποσημ. 127, 428, εικ. 9.

⁸ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2010, 409-410, 418, υποσημ. 136, 428-429, εικ. 10-11.

⁹ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2010, 413-414, 433, εικ. 19.

¹⁰ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2006, χάρτης 3.

γή.¹¹ Συμπερασματικά προκύπτει, ότι η σημαντικότητα των υδάτων στην περιοχή αυτή ήταν αναγνωρισμένη από αρχαιοτάτων χρόνων.

Έως το 1809 ο Αλή Πασάς διέμενε στο σεράι εντός του κάστρου του Αγίου Αντρέα όπως διαπιστώνεται από την περιγραφή του Leake στο ημερολόγιό του.¹² Έτσι, υποθέτουμε ότι το νέο σεράι κτίστηκε στα 1811 περίπου.¹³ Το παλάτι αυτό αποτελούταν από συγκρότημα με σάλες, διαμερίσματα για τον βεζίρη και τη φρουρά, χαμάμ, το χαρέμι και τις κουζίνες του.¹⁴ Εξυπηρετούσε ανάγκες διοίκησης, αναψυχής και κατοικίας. Επρόκειτο για ένα μεγάλο συγκρότημα με άρρυθμη μεγαλοπρεπή αρχιτεκτονική όπως συμπεραίνεται από τις περιγραφές. Κατά πάσα πιθανότητα το χαμάμ να χρονολογείται την ίδια εποχή με το σεράι, αφού αναφέρεται στις περιγραφές των περιηγητών.

Τον Οκτώβριο του 1812 την Πρέβεζα επισκέπτεται ο Άγγλος ιατρός Henry Holland.¹⁵ Σε μια από τις περιοδείες του εκείνη την περίοδο επισκέπτεται και το νέο μεγάλο παλάτι του Αλή Πασά.¹⁶ Το περιγράφει ως «μεγάλο και θαυμαστό σεράι για να υμνήσει τη δύναμη του σύγχρονου άρχοντα της Ηπείρου».¹⁷ Όπως αναφέρει και ο Holland κατά την επίσκεψή του το παλάτι δεν είχε ολοκληρωθεί ακόμα τον Οκτώβριο του 1812. Εντύπωση του κάνει στη γενικότερη μορφολογία του σαραγιού οι βαθιά προεξέχουσες στέγες, οι μακρές σειρές ομοιόμορφων παραθύρων στο πάνω μέρος του κτιρίου και οι ζωγραφιστές διακοσμήσεις στο εσωτερικό του.¹⁸ Οι περιηγητές επίσης αναφέρουν ότι οι εργάτες που δούλευαν για την κατασκευή του παλατιού ήταν αρκετοί και μάλιστα σε εξαθλιωμένη κατάσταση.

Επίσης, όπως προκύπτει από το περιηγητικό κείμενο του Δανού αρχαιολόγου Peter O. Brøndsted, το νέο σεράι είχε σχεδόν ολοκληρωθεί πριν τις 13 Δεκεμβρίου 1812. Κατά τη δεύτερη επίσκεψή του στην Πρέβεζα έγινε δεκτός από τον Αλή πασά στα διαμερίσματα του νέου σαραγιού.¹⁹

Μνεΐα του χαμάμ έκανε στην περιγραφή του ο Άγγλος θεολόγος T.S. Hughes κατά την επίσκεψή του στην Πρέβεζα και τη Νικόπολη τον Δεκέμβριο του 1813. Στην περιήγησή του στο σεράι του Αλή πασά αναφέρει ότι είδε «εξαΐσια λουτρά, δίπλα στις κουζίνες ...».²⁰ Αναφέρει ακόμα ότι:

¹¹ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2010, 407, 426, εικ. 6.

¹² ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 230, 233.

¹³ Σύμφωνα με τον Μουστάκη, ο Αλή πασάς κατασκεύασε το σεράι και το χαμάμ το 1812-1813 στη θέση του κατεδαφισμένου κάστρου της Μπούκας, βλ. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 279.

¹⁴ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2009, 165.

¹⁵ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2009.

¹⁶ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2009, 155, υποσημ. 34, 165.

¹⁷ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2009, 155.

¹⁸ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2009, 156.

¹⁹ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2001, 15-24.

²⁰ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 96 με υποσημ. 147.

Το εξωτερικό του παλατιού ήταν κτισμένο από ξύλο, πάνω σε υπόγειο κτισμένο από πέτρα, βαμμένο με έντονα χρώματα για γενικό αποτέλεσμα, ευχάριστο μεν από κάποια απόσταση, που είχε όμως εκτελεστεί από ντόπιους τεχνίτες χωρίς ιδιαίτερο γούστο στο σχέδιο ή κάποια ιδιαίτερη δεξιοτεχνία.²¹

Επίσης, από την εποχή του Αλή πασά υπάρχει πηγάδι δίπλα ακριβώς από τον καυστήρα και σε άμεση επαφή με το χαμάμ. Πολύ πιθανόν ο Αλή πασάς να γνώριζε τη θεραπευτική ιδιότητα των υδάτων της περιοχής.

Όπως προαναφέρθηκε, το 1820, ο γιος του Αλή, Βελής, κατέκαυσε το παλάτι του πατέρα του. Το 1834 ο Richard Burgess, ο οποίος επισκέφτηκε την Πρέβεζα τότε, αναφέρει στο περιηγητικό του κείμενο ότι το σεράι του Αλή πασά είναι εγκαταλειμμένο.²² Λίγα θα πρέπει να είναι τα λείψανα των κτιρίων που απέμειναν και μέσα σε αυτά και ο οθωμανικός πυρήνας με το χαμάμ.

Σε αναφορά του Κάδμιου το 1897, σχετικά με τις πολεμικές επιχειρήσεις που έλαβαν χώρα για την απελευθέρωση της Πρέβεζας από την τούρκικη κατοχή, αναφέρει ότι στη θέση Παλιοσάραγα υπήρχε πυροβολείο.²³ Άρα πρόκειται πλέον για μια θέση με στρατιωτικό χαρακτήρα, η σημαντικότητα της οποίας έγκειται στο γεγονός ότι βρίσκεται σε νευραλγικό σημείο, στην είσοδο του κόλπου της Πρέβεζας. Επίσης, σε τούρκικο χάρτη του 1899 του Βιλαετίου των Ιωαννίνων αναφέρεται η λέξη «λουτρό» στη θέση αυτή (Εικ. 5).²⁴

Μια πολύ καλή άποψη για την περιοχή μας δίνεται από φωτογραφία του Fred Boissonnas στις 28 Μαΐου 1913. Διακρίνονται το θαλάσσιο προτείχισμα, η προς τη θάλασσα πύλη του σαραγιού που προϋπήρχε, κάποια κτίσματα και ένα φυλάκιο προδίδοντας τον στρατιωτικό χαρακτήρα της θέσης αυτής (Εικ. 6).

Σύμφωνα με το παραχωρητήριο 28.631/18.12.1919, το οποίο βρίσκεται στα αρχεία του Δήμου Πρέβεζας εγγεγραμμένο στα βιβλία μεταγραφών με υπ' αυξ. αρ. 3.254/10.9.37, το δυτικό τμήμα του οικοπέδου έκτασης 10.862 μ.² περιήλθε στον Δήμο Πρέβεζας από την Αεροπορία Αμύνης, το δε ανατολικό τμήμα διά παραχωρήσεως επί Τουρκοκρατίας παρά του τουρκικού Δημοσίου (15.000.000 δρχ.). Η συνολική έκταση του οικοπέδου σημειώνεται στο παραχωρητήριο να είναι 15.724 μ.²²⁵

Την περίοδο του Μεσοπολέμου, αρχές δεκαετίας 1930, ιδρύονται εκεί τα Ιαματικά Λουτρά του Δήμου. Από το ημερολόγιο του Ιωάννη Μ. Ρέντζου

²¹ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 96.

²² ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2011, 170, 172.

²³ ΚΑΔΜΙΟΣ 1900, 48-51, 55.

²⁴ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, εικ. 29

²⁵ Αρχείο Τεχνικών Υπηρεσιών Δήμου Πρέβεζας.

πληροφορούμαστε ότι κατά την περίοδο δημαρχίας του, το 1930, ο καθηγητής χημείας Ε. Εμμανουήλ εξετάζει την ποιότητα του νερού των Ιαματικών Λουτρών, το οποίο αποδεικνύεται πλούσιο σε υδρόθειο.²⁶ Σήμερα, υπάρχει πινακίδα αναρτημένη στην είσοδο των Ιαματικών Λουτρών με την ανάλυση του καθηγητή Εμμανουήλ. Το χαμάμ λειτούργησε ως το 1940.²⁷

Στις αρχές της δεκαετία του 1950 επί δημαρχίας Ιωάννη Μουστάκη πραγματοποιήθηκαν εργασίες για την ανακαίνιση των λουτρικών εγκαταστάσεων. Ο τοπικός τύπος το 1952 αναφέρει: «Θειούχα ραδιενεργά Ιαματικά Λουτρά Πρέβεζης, Ανακαινισθέντα πολυτελώς ήρχισαν να λειτουργούν κανονικώς».²⁸ Σε φωτογραφία του 1955 περίπου μπορούμε να διακρίνουμε τα νέα κτίρια των Ιαματικών Λουτρών και τον υδατόπυργο (Εικ. 7). Λίγο αργότερα, το 1957, η Επιτροπή Δήμων και Κοινοτήτων ζητά από τον Δήμο Πρέβεζας φωτογραφικό αρχείο και στοιχεία σχετικά με το έργο «Ιαματικά Λουτρά Παλιοσάραγα», έτσι ώστε να μπορέσει να χρηματοδοτήσει τις εργασίες που πραγματοποιήθηκαν (Εικ. 8, 9).

Σημαντική ιστορική τεκμηρίωση για το οθωμανικό χαμάμ υπάρχει στα *Άπαντα* του Ηλία Βασιλά. Ο Η. Βασιλάς σε δημοσίευσμά του το 1978 αναφέρει ότι οι δημοτικοί άρχοντες του τόπου επιθυμούν να απομακρυνθούν οι στρατιωτικές βάσεις από τα Παλιοσάραγα και στη θέση αυτή να δημιουργηθεί πάρκο πρασίνου. Επισημαίνει επίσης ότι στη θέση αυτή υπάρχουν θειούχα ιαματικά λουτρά και χαμάμ. «Ήταν χαμάμια για τους Τούρκους αξιωματικούς προ του 1912.»²⁹ Σε επόμενο δημοσίευμα του 1982 ο Βασιλάς αναφέρει ότι στο χαμάμ, το οποίο «ευτυχώς σώζεται», ο Αλή πασάς έκανε τα λουτρά του και εν συνεχεία, μέσω της προς τη θάλασσα πύλης, έμπαινε από την εκεί αποβάθρα σε βάρκα για τους θαλάσσιους περιπάτους του.³⁰

Σε μεταπολεμική αεροφωτογραφία της πόλης της Πρέβεζας του 1963 διακρίνονται οι εγκαταστάσεις των Ιαματικών Λουτρών (Εικ. 10). Τα νέα κτίρια έχουν περικλείσει τον οθωμανικό πυρήνα, του οποίου διακρίνονται οι θόλοι. Στις τελευταίες επεμβάσεις στο μνημείο συγκαταλέγεται και η τοποθέτηση στέγης από λαμαρίνα πάνω από τη θολωτή κάλυψη του χαμάμ, προφανώς για λόγους προστασίας (Εικ. 11).

Τα τελευταία χρόνια τα Ιαματικά λουτρά του Δήμου λειτουργούν τους θερινούς μήνες, όπου αρκετοί δημότες αλλά και τουρίστες επισκέπτονται τις εγκαταστάσεις. Σήμερα, την ευθύνη για τη λειτουργία του χώρου την έχει ο ίδιος ο Δήμος. Κατόπιν αξιολόγησης της υφιστάμενης κατάστασης των εγκα-

²⁶ ΡΕΝΤΖΟΣ 2014, 408.

²⁷ ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 279.

²⁸ Απόκομμα τοπικής εφημερίδας χωρίς περαιτέρω στοιχεία, το οποίο φυλάσσεται στο Αρχείο Τεχνικών Υπηρεσιών Δήμου Πρέβεζας.

²⁹ ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 183.

³⁰ ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 201.

ταστάσεων συμπεραίνεται ότι χρήζουν ανακαίνιση προκειμένου να εξυπηρετήσουν τις σύγχρονες ανάγκες του Δήμου. Σε αυτό το πλαίσιο, λοιπόν, ο Δήμος Πρέβεζα αποφάσισε την αποκατάσταση του οθωμανικού πυρήνα και την βελτίωση των λουτρικών εγκαταστάσεων. Για το ιστορικό χαμάμ, το οποίο είναι πλέον σήμερα ενσωματωμένο στις υπόλοιπες εγκαταστάσεις, δεν υπάρχει συγκεκριμένο Φ.Ε.Κ. κήρυξης. Σύμφωνα με τον ισχύοντα αρχαιολογικό νόμο 3028/2002 και το άρθρο 6 *Διακρίσεις ακινήτων μνημείων – Χαρακτηρισμός*, τα αρχαία ακίνητα μνημεία χρονολογούνται μέχρι το 1830 και προστατεύονται από τον νόμο χωρίς να απαιτείται η έκδοση οποιασδήποτε διοικητικής πράξης. Αρμόδια σήμερα για τη διατήρηση, τη συντήρηση, την προστασία, την ανάδειξη και την εν γένει μέριμνα εφαρμογής της ισχύουσας νομοθεσίας περί προστασίας του οθωμανικού πυρήνα των Ιαματικών Λουτρών Δήμου Πρέβεζας είναι η Εφορεία Αρχαιοτήτων Πρέβεζας του Υπουργείου Πολιτισμού.

Περιγραφή του μνημείου

Πρόκειται για ένα κτίριο ορθογωνικής κάτοψης, το οποίο διαμορφώνεται με πέντε χώρους. Το μνημείο είναι ενσωματωμένο στις σύγχρονες λουτρικές εγκαταστάσεις των Ιαματικών Λουτρών του Δήμου και δεν είναι εμφανές εξωτερικά (Εικ. 12-15).

Με πρόσβαση εσωτερικά από τις εγκαταστάσεις των Ιαματικών Λουτρών συναντάμε τον οθωμανικό πυρήνα. Η είσοδος γίνεται από αψιδωτό άνοιγμα στην πρώτη κεντρική αίθουσα του χαμάμ (χώρος 1) (Εικ. 16). Το δάπεδο του κεντρικού αυτού χώρου είναι υπερυψωμένο κατά 0,25 μ. από τη στάθμη της εισόδου και καλύπτεται με σύγχρονα κεραμικά πλακίδια.

Από τη δυτική πλευρά του χώρου αυτού υπάρχει πρόσβαση από αψιδωτό άνοιγμα στον χώρο 2 εσωτερικών διαστάσεων 4,40 x 3,60 μ. υπερυψωμένο κατά 0,33 μ. από τον χώρο 1. Σε επαφή με τον χώρο 2 υπάρχει πρόσβαση στον χώρο 3 εσωτερικών διαστάσεων 2,18 x 3,45 μ. Σε αυτήν την αίθουσα εντοπίζονται δύο εσοχές αψιδωτής μορφής, στην ανατολική και βόρεια πλευρά της. Το δάπεδο των χώρων αυτών καλύπτεται με μαρμαρίνα πλακίδια.

Από τον χώρο 1, στη βορειοανατολική πλευρά της κεντρικής αίθουσας, υπάρχουν δύο αρκετά μικροί χώροι. Οι διαστάσεις τους μαρτυρούν ότι η χρήση των χώρων αυτών πρέπει να ήταν αρκετά προσωπική. Πιθανόν να είχαν χαρακτήρα αποδυτηρίου. Το δάπεδό των χώρων αυτών είναι επικαλυμμένο με μαρμαρίνα πλακίδια. Από δοκιμαστική τομή που πραγματοποιήθηκε στον χώρο εντοπίστηκε και άλλο ένα ακόμη δάπεδο από έγχρωμο κεραμικό πλακίδιο. Το αρχικό δάπεδο του χαμάμ βρίσκεται κάτω από αυτήν τη φάση όπως διαπιστώθηκε από τη δοκιμαστική τομή στον χώρο 5 (Εικ. 17).

Άνοιγμα, το οποίο οδηγεί στις λουτρικές εγκαταστάσεις από τον χώρο 1 στην ανατολική του πλευρά, πιθανόν να είναι μεταγενέστερο, καθώς διαφέρει από τα υπόλοιπα ανοίγματα που οδηγούν στις άλλες αίθουσες του χαμάμ.

Τους χώρους του χαμάμ στεγάζουν θολωτές κατασκευές διπλής καμπυλότητας. Από το στεφάνι, που είναι η πρώτη ζώνη, στη δεύτερη ζώνη αλλάζει η γραμμή χάραξης των θόλων. Οι θόλοι δεν είναι ούτε ημικυλινδρικοί ούτε ημισφαιρικοί ακριβώς, αλλά έχουν αυτό το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό, το οποίο υποδηλώνει τις επιρροές από τα δυτικά πρότυπα της εποχής (Εικ. 18).

Οι χώροι είναι τυφλοί με μοναδική δίοδο του φωτός από τις φωτιστικές θυρίδες των θόλων (Εικ. 19). Οι φωτιστικές θυρίδες είναι τετράγωνης διατομής και έκλειναν με τζάμι. Η διάταξή τους στους θόλους είναι σταυροειδής και προσαρμόζεται στη γεωμετρία κάθε θόλου ξεχωριστά.

Εντοιχισμένοι στους τοίχους υπάρχουν αεραγωγοί κυκλικής διατομής με διάμετρο 0,10-0,11 μ. Πρόκειται για ένα σύστημα από κεραμικούς σωλήνες. Αυτοί εντοπίζονται στις θύρες των χώρων καθώς και στις εσοχές του χώρου 3. Πιθανόν να εντοπίζονται και σε άλλες θέσεις, οι οποίες θα αποκαλυφθούν με την ολική απομάκρυνση των σύγχρονων επιχρισμάτων και πλακιδίων (Εικ. 20Α, 20Β).

Συνήθως, οι τοιχοποιίες ήταν διακοσμημένες με έγχρωμα σχέδια ανάγλυφα ή εμπίεστα στα κονιάματα.³¹ Από δειγματοληπτική τομή που πραγματοποιήθηκε στον χώρο 2 του μνημείου, εντοπίστηκαν ίχνη χρώματος επί του ιστορικού κονιάματος, το οποίο δηλώνει πιθανή διακόσμηση (Εικ. 21).

Εξωτερικά, οι θόλοι δεν είναι εμφανείς, καθώς έχει προστεθεί μεταγενέστερα στέγαση από λαμαρίνα. Οι θόλοι έχουν αλλοιωθεί αρκετά, καθώς έχουν επικαλυφθεί με σύγχρονο γκρο μπετόν, το οποίο πιθανόν να έγινε για να αντιμετωπιστούν στατικά προβλήματα. Παρά ταύτα όμως, το πρόβλημα εντάθηκε, καθώς εντοπίζονται αρκετές ρωγμές στο μπετόν και οι τρούλοι επιβαρύνονται με επιπλέον φορτίο. Από το παλιό φωτογραφικό αρχείο διαπιστώνεται ότι οι θόλοι ήταν εμφανείς. Δυστυχώς, δεν έχουν εντοπιστεί στοιχεία, τα οποία να δηλώνουν αν υπήρχε κάποια επιπλέον κάλυψη στη στέγη (π.χ. κεραμίδια, φύλλα μολύβδου) (Εικ. 22, 23).

Σε άμεση γεινίαση με το χαμάμ εξωτερικά υπήρχε η δεξαμενή, η οποία τροφοδοτούταν με καύσιμη ύλη, ώστε να παρέχει την απαραίτητη θερμοκρασία στο χαμάμ. Συμπεραίνεται ότι οι χώροι 2 και 3 ήταν και οι θερμότεροι χώροι του χαμάμ. Η θερμότητα κυκλοφορούσε μέσω των αεραγωγών στην τοιχοποιία και έτσι θερμαίνονταν οι χώροι. Εξωτερικά κατέληγαν στη στέγη σε στόμια διαφυγής του ατμού, τα οποία εντοπίστηκαν στους θόλους.

³¹ ΚΑΝΕΤΑΚΗ 2001, 19.

Τυπολογική ανάλυση

Η τυπική διάρθρωση των χώρων στα χαμάμ είχε ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση συγκεκριμένων αρχιτεκτονικών τύπων. Οι διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται σχετίζονται άμεσα με τη στατική επίλυση μεταβίβασης των φορτίων των θόλων, κυρίως μέσω σφαιρικών λοφίων, ημιγωνίων ή ζώνης περσικών τριγώνων και βοηθούν στη χρονική τοποθέτηση των κτισμάτων.³²

Πρόκειται για ένα μικρό ιδιωτικό χαμάμ των αρχών του 18^{ου} αι. επηρεασμένο από τα δυτικά πρότυπα της εποχής. Η τυπολογική διάταξη των χώρων του χαμάμ είναι αρκετά απλή και τυπική. Υπάρχει η κεντρική αίθουσα (χώρος 1), στην οποία γίνεται και η είσοδος στον χώρο. Η παράταξη των υπόλοιπων χώρων γίνεται γύρω από την κεντρική αυτή αίθουσα. Πιθανόν, ο χώρος 2 και 3 να ήταν και οι θερμότεροι χώροι, καθώς είναι σε επαφή με τον παλιό καυστήρα, ενώ οι χώροι 4 και 5, μικρότερων διαστάσεων να είχαν κάποια βοηθητική ατομική χρήση όπως προαναφέραμε.

Μορφολογική ανάλυση

Στη σημερινή του μορφή ο εσωτερικός χώρος του χαμάμ διατηρεί τα γενικά μορφολογικά του χαρακτηριστικά. Χαρακτηριστική είναι η λιτότητα της αρχιτεκτονικής μορφολογίας, η οποία δικαιολογείται από το γεγονός ότι πρόκειται για ένα επαρχιακό μνημείο μικρών διαστάσεων και ιδιωτικής χρήσης.

Τα μόνα στοιχεία, στα οποία εκφράζεται η διάθεση για διακόσμηση, αφορούν στους θόλους με τη διπλή καμπυλότητα και τη σταυροειδή διάταξη των φωτιστικών θυρίδων σε αυτούς. Ιδιαίτερα οι φωτιστικές θυρίδες αποτελούν μορφολογικό γνώρισμα των οθωμανικών λουτρών.

Οι θύρες εισόδου στους χώρους του κτιρίου διαμορφώνονται με αψιδωτό υπέρθυρο, το οποίο τονίζεται με ελαφριά εσοχή στην τοιχοποιία.

Οι εσωτερικές όψεις του χαμάμ διαμορφώνονται από την ημιλαξευτή αργολιθοδομή, η οποία επιχρίζεται. Τα διαθέσιμα υλικά της περιοχής είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με τις τεχνικές κατασκευής και έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην αρχιτεκτονική προσέγγιση και τις μεθόδους που ακολουθήθηκαν για την κατασκευή του κτιρίου. Όλα αυτά αντανακλούνται στη μορφολογία του μνημείου.

Από δοκιμαστικές τομές που πραγματοποιήθηκαν, όπως προαναφέρθηκε, στην τοιχοποιία εντοπίστηκε χρώμα επί των επιχρισμάτων, το οποίο δηλώνει ότι πιθανόν υπήρχαν διακοσμητικά σχέδια να στολίζουν τους τοίχους.

Παρ' όλα αυτά, οι μεταγενέστερες προσθήκες και η κακή κατάσταση διατήρησης του μνημείου τείνουν να αλλοιώσουν τη μορφολογική του ενότητα.

³² ΚΑΝΕΤΑΚΗ 2001, 16.

Στις επεμβάσεις αυτές συγκαταλέγεται γενικότερα η ενσωμάτωση των σύγχρονων λουτρικών εγκαταστάσεων, η τοποθέτηση πλακιδίων στα δάπεδα και στους τοίχους της κεντρικής αίθουσας, η διάνοιξη ανοίγματος στην ανατολική πλευρά της κεντρικής αίθουσας και η προσθήκη τοιχοποιιών στον χώρο 1. Εξωτερικά, η προσθήκη της στέγης από λαμαρίνα δεν αναδεικνύει τους θόλους.

Κατασκευαστικά στοιχεία

Η ανωδομή του κτιρίου αποτελείται από τον κατακόρυφο φέρων οργανισμό (φέρουσα τοιχοποιία) με τα τοξωτά θυρώματα και την επιστέγαση των χώρων με θόλους με φωτιστικές θυρίδες, εσωτερικά και εξωτερικά. Το αρχικό δάπεδο βρίσκεται σε χαμηλότερη στάθμη από το σημερινό, καθώς υπάρχουν φάσεις επεμβάσεων. Η τοιχοποιία του οθωμανικού πυρήνα αποτελεί χαρακτηριστικό της εποχής της. Οι τοιχοποιίες του οθωμανικού πυρήνα είναι κατασκευασμένες με εγχόρηγη αργολιθοδομή επιμελώς δομημένη (Εικ. 24). Οι καλοκτισμένες τοιχοποιίες του κτιρίου κατοχυρώνουν τη στατική τους επάρκεια λόγω του πάχους τους και του ισχυρού συνδετικού κονιάματος. Το αρμολόγημα στους κατακόρυφους και οριζόντιους αρμούς γίνεται με κονίαμα δομής και το πάχος του κυμαίνεται στα 3-5 χιλ., ώστε να ενισχύει τη συνοχή της κατασκευής. Κατά τόπους, στη δομή της τοιχοποιίας υπάρχουν παρεμβλλόμενα βύσματα από μικρούς λίθους, βότσαλα και πλινθία (Εικ. 25). Εσωτερικά οι τοιχοποιίες επιχρίονται με κονίαμα. Η επίχριση είναι αρκετά επιμελημένη, όπως διακρίνεται από τα σωζόμενα τμήματα, και πιθανόν να είχε και διακοσμητικά σχέδια με χρώμα. Οι θόλοι είναι κατασκευασμένοι από πλινθοδομή και είναι επιχρισμένοι. Η χρήση ισχυρού κονιάματος διατήρησε τους θόλους ως σήμερα, αλλά οι μεταγενέστερες επεμβάσεις με κονιάματα τσιμεντιτικής φύσης έχουν επιβαρύνει τη στατικότητά τους (Εικ. 26). Το σύστημα αντιστήριξης των ωθήσεων των θόλων είχε κατασκευαστεί, ώστε να μεταφέρονται τα φορτία στις τοιχοποιίες του κτιρίου.

Υλικά κατασκευής

Όσον αφορά στην κατασκευή, οι τοιχοποιίες του χαμάμ είναι κατασκευασμένες από λιθοδομή από ημιλαξευτούς ασβεστόλιθους και επιχρίονται από ένα ισχυρό ασβεστοκονίαμα. Το πάχος των τοιχοποιιών είναι περίπου 0,70 μ.

Όσον αφορά στην πέτρα συναντάμε δύο είδη. Κατά πλείστον έχει χρησιμοποιηθεί ο ασβεστόλιθος της περιοχής. Ενδιάμεσα όμως από αυτόν στη λιθοδομή συναντάμε και έναν τύπο αμμόπετρας. Εντός της δομής του τοίχου συναντάμε επίσης πλίνθους, κεραμίδια αλλά και βότσαλα.

Η θολοδομία του κτιρίου είναι κατασκευασμένη εξ' ολοκλήρου από πλίνθους. Ως κονίαμα δομής στην κατασκευή των τόξων και των θόλων έχει χρησιμοποιηθεί ασβεστοκονίαμα. Άγνωστος παραμένει ο τρόπος στέγασής τους εξωτερικά.

Ως συνδετικό υλικό χρησιμοποιήθηκε ισχυρό ασβεστοκονίαμα, όπως προαναφέρθηκε. Η ποιότητά του προδίδει και τον λόγο, για τον οποίο η υφιστάμενη κατάσταση διατήρησης των τοιχοποιιών με το πέρασμα των αιώνων είναι αρκετά ικανοποιητική. Παρατηρώντας τα συστατικά του κονιάματος, διακρίνεται η χρήση αδρανών υλικών από την περιοχή. Τα βότσαλα και τα κεραμικά είναι χαρακτηριστικά. Οι επιφάνειες του χαμάμ, όπως επίσης προαναφέρθηκε, επιχρίονται. Το επίχρισμα είναι και αυτό ασβεστοκονίαμα πολύ καλής ποιότητας. Δυστυχώς, σήμερα το παλιό επίχρισμα έχει επικαλυφθεί με σύγχρονες επεμβάσεις.

Επίλογος

Ο θωμανικός πυρήνας των Ιαματικών Λουτρών του Δήμου Πρέβεζας αποτελεί ένα δείγμα οθωμανικής αρχιτεκτονικής με αρκετά ενδιαφέρουσα τυπολογία. Η ύπαρξή του δηλώνει την οθωμανική παρουσία στην πόλη μας.

Η έλλειψη συντήρησης, η φθορά του χρόνου και οι μεταγενέστερες παρεμβάσεις που υπέστη ανά τους αιώνες, τείνουν να αλλοιώσουν τη μνημειακή φυσιογνωμία του οθωμανικού πυρήνα. Αξιολογώντας κανείς την υφιστάμενη κατάσταση διατήρησης του μνημείου μπορεί να ισχυριστεί ότι είναι σχετικά ικανοποιητική. Αν εξαιρέσουμε τις φθορές των κονιαμάτων λόγω της υγρασίας, τις μεταγενέστερες αποτυχημένες επεμβάσεις και τη γενικότερη αχρηστία, στην οποία έχει επέλθει ο χώρος, η κατάσταση διατήρησής του μπορεί να αναδείξει τη φυσιογνωμία του χαμάμ.

Ωστόσο, παρά την ιδιαιτερότητά του και τη μοναδικότητά του στην ευρύτερη περιοχή, το μνημείο δεν έχει αξιοποιηθεί σήμερα κατά το μέγιστο των δυνατοτήτων του σε ό,τι αφορά στην ανάδειξη των χαρακτηριστικών του και το άνοιγμα του στο κοινό. Το χαμάμ σήμερα δίνει την εντύπωση της εγκατάλειψης, καθώς οι υλοποιηθείσες μέχρι σήμερα επεμβάσεις δεν κατέστησαν εφικτή την ολοκληρωμένη αποκατάστασή και ανάδειξή του, καθώς και την ουσιαστική απόδοσή του στο κοινό.

Κατ' αρχάς, ο οθωμανικός πυρήνας δεν είναι εμφανής εξωτερικά. Για να επισκεφτεί κάποιος το χαμάμ θα πρέπει να έχει πρόσβαση μόνο εσωτερικά από τον χώρο των Ιαματικών Λουτρών. Επίσης, σήμερα ο χώρος βρίσκεται σε αχρηστία υποβαθμίζοντας την αισθητική του μνημείου. Οι επιμέρους χώροι του χαμάμ λειτουργούν ως αποθήκη και «πέρασμα» για τα Ιαματικά Λουτρά του Δήμου (Εικ. 27).

Συμπερασματικά, αναγκαίες κρίνονται οι κατάλληλες επεμβάσεις, οι οποίες θα δράσουν επικουρικά στην άρση όλων των παθογενειών που έχουν διαπιστωθεί στο μνημείο. Σε επόμενο στάδιο η απόδοση χρήσης στο μνημείο, παρατείνει τη «ζωή» του, καθώς θα μετέχει με τον δικό του τρόπο σε έναν ευρύτερο δημόσιο διάλογο. Παράλληλα, η φθορά που επέρχεται από τα χρόνια της εγκατάλειψης μέσω της συνεχούς χρήσης του δομήματος θα αναχαιτιστεί.

Αν συνυπολογιστούν όλα τα παραπάνω, το μνημείο μπορεί να αποτελέσει ένα σπάνιο πολιτισμικό αγαθό για τον Δήμο Πρέβεζας και τους πολίτες του και ακόμα ευρύτερα με υπερτοπικό χαρακτήρα. Η αποκατάσταση και η επανάχρησή του ως εκθεσιακός χώρος, θα αναδείξει το ίδιο το μνημείο, το ευρύτερο περιβάλλον του και θα μπορέσει να εξυπηρετήσει τις ανάγκες των πολιτών και του Δήμου.

Βιβλιογραφία

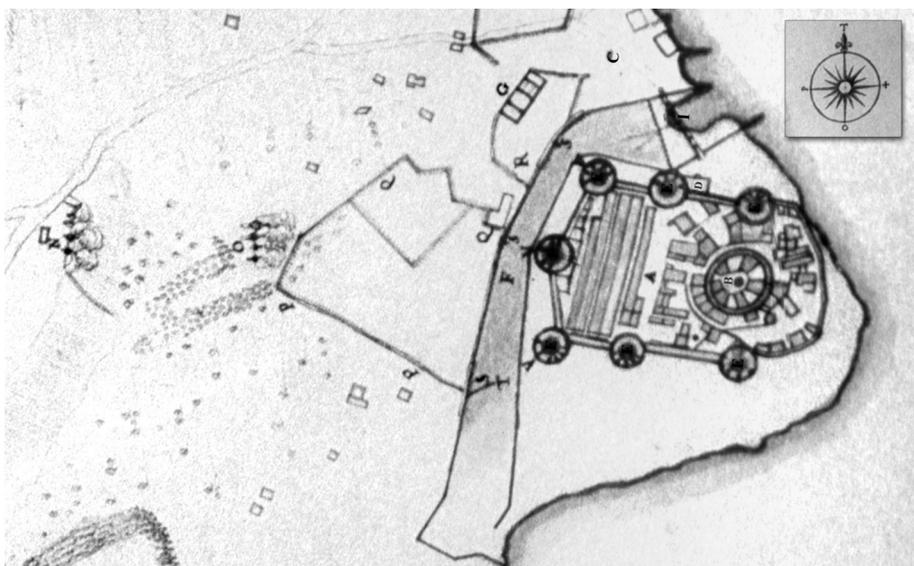
- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ Π., 1856-1857, *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε ομόρων Ελληνικών και Ιλλυρικών χωρών διατρέχουσα κατά σειράν τα εν αυταί συμβάντα από του σωτηρίου έτους μέχρι του 1854*, I-II, Αθήνα (21969)
- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ ΣΠ., 1979, *Ιστορία Αλή Πασά του Τεπελενλή*, Αθήνα
- ΑΡΣ ΓΚ.Λ., 1994, *Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του ΙΗ' και στις αρχές του ΙΘ' αιώνα. Τα δυτικοβαλκανικά Πασσαλίκια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα
- ΒΑΣΙΛΑΣ Η.Β., 2012, *Άπαντα*, επιμ. Νίκος Δ. Καράμπελας, Πρέβεζα
- ΚΑΔΜΙΟΣ, 1900, *Πολεμικαί επιχειρήσεις παρά την Πρέβεζαν*, Αθήνα
- ΚΑΝΕΤΑΚΗ Ε., 2001, Τα οθωμανικά Χαμάμ στην Ελλάδα, Εφ. *Καθημερινή*, 7 *Ημέρες*, 20.5.2001, 16-20
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2001, Ο Δανός αρχαιολόγος Peter O. Brøndsted στην Πρέβεζα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 37-38, 5-38
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2005, Ο Άγγλος θεολόγος Thomas S. Hughes στην Πρέβεζα και τη Νικόπολη, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 41-42, 53-144
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2006, *Επί Χάρτου – Χαρακτικά της Πρέβεζας*, Πρέβεζα
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2007, Ο Άγγλος λοχαγός William Leake στην Πρέβεζα, τη Νικόπολη και το Άκτιο, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 43-44, 165-263
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2009, Ο Άγγλος γιατρός Henry Holland στην περιοχή της Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 45-46, 142-215
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2010, Το κάστρο της Μπούκας (1478-1701). Η οχυρωμένη Πρέβεζα μέσα από τις πηγές, στο: Μ. ΒΡΕΛΛΗ-ZΑΧΟΥ & ΧΡ.

- ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ (Επιμ.), *Πρέβεζα Β΄. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας (16-20 Σεπτεμβρίου 2009)*, Ι, Πρέβεζα, 395-433
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2011, William Goodison και Richard Burgess. Δύο λιγότερο γνωστοί περιηγητές στην Πρέβεζα και τη Νικόπολη, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 47-48, 138-198
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ. & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ ΣΤ.Β., 1994, *Νικόπολις - Πρέβεζα. Συλλεκτικό αρχείο Νίκου Δ. Καράμπελα και άλλα ιδιωτικά αρχεία*, Πρέβεζα
- ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ Μ., 1987, Ο Εβλιγιά Τσελεμπί στην Πρέβεζα και στην Άρτα, *Σκουφάς* 72-73, 234-247
- ΛΑΜΠΡΙΔΗΣ Ι., 1971, *Ηπειρωτικά Μελετήματα, τόχης 1-10*, ΙΙ, Ιωάννινα
- ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γ.Ι., 2002, *Τα Πρεβεζάνικα*, Πρέβεζα
- ΜΠΑΛΤΑ Ε., 2001, Το οθωμανικό Χαμάμ, εφ. *Καθημερινή*. 7 *Ημέρες*, 20.5.2001, 4-7
- NICOL D., 1984, *The Despotate of Epirus, 1267-1479. A contribution to the history of Greece in the Middle Ages*, Cambridge
- RENTZOS I.M., 2014, *Ημερολόγιο 1913-1933. Η διχασμένη Πρέβεζα*, επιμ. Γιάννης Δ. Ρέντζος, Πρέβεζα
- ΣΜΥΡΗΣ Γ., 2004, *Το δίκτυο των οχυρώσεων στο πασαλίκι των Ιωαννίνων (1788-1822). Ιστορική, πολιτική, οικονομική και χωροταξική θεώρηση*, Ιωάννινα

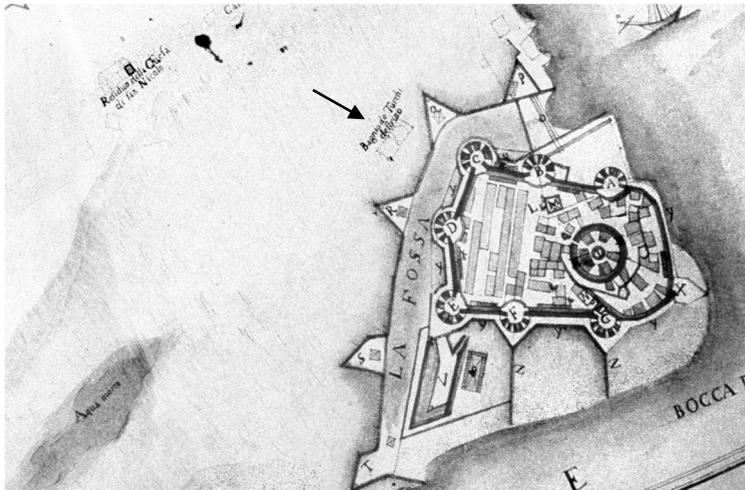
Εικόνες

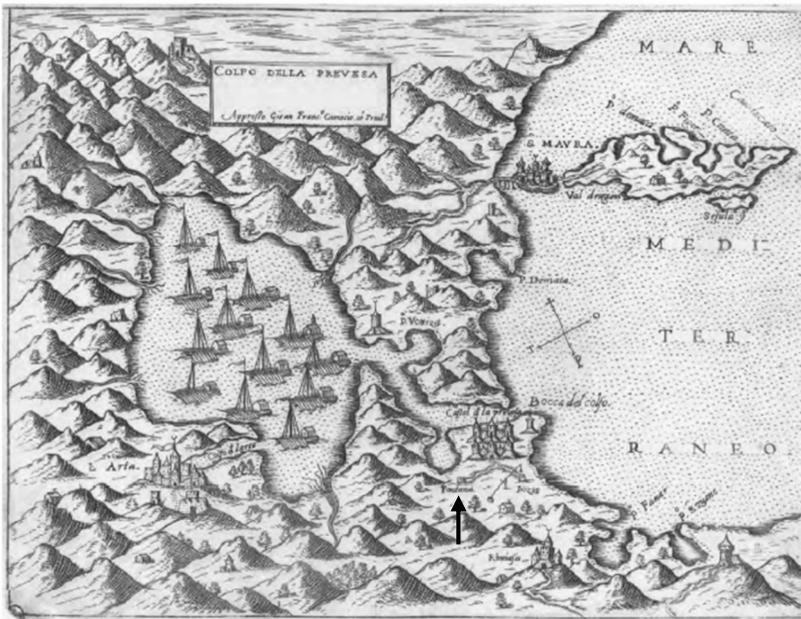
ΕΙΚΟΝΑ 1: Εντοπισμός του μνημείου στον αστικό ιστό της Πρέβεζας και η πρόσβαση σε αυτό
(Υπόβαθρο: <https://www.bing.com/maps>)

ΕΙΚΟΝΑ 2: Αποτύπωση του κάστρου της Μπούκας. Στη θέση G το χαμάμ.
Λεπτομέρεια χειρόγραφου σχεδίου αγνώστου του 1684
(ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2010, 428, εικ. 9)

ΕΙΚΟΝΑ 3: Αποτύπωση του κάστρου της Μπούκας και του χαμάμ (βέλος).
 Λεπτομέρεια χειρόγραφου σχεδίου του G.L. Mauro του 1685
 (ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2010, 428, εικ. 10)

ΕΙΚΟΝΑ 4: Χαλκογραφία του 1571 του Αμβρακικού κόλπου και της Πρέβεζας.
 Διακρίνεται η αναφορά στην πηγή (fontana) εκτός των τειχών (βέλος)
 (ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2006, χάρτης 3)

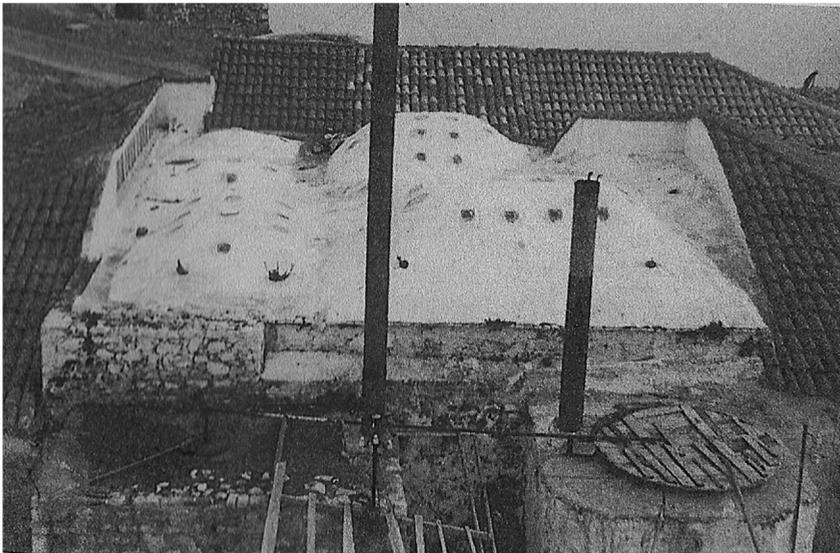
ΕΙΚΟΝΑ 5: Απόσπασμα τούρκικου στρατιωτικού χάρτη του 1900, όπου αναφέρεται η θέση των τούρκικων λουτρών (ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, εικ. 29)

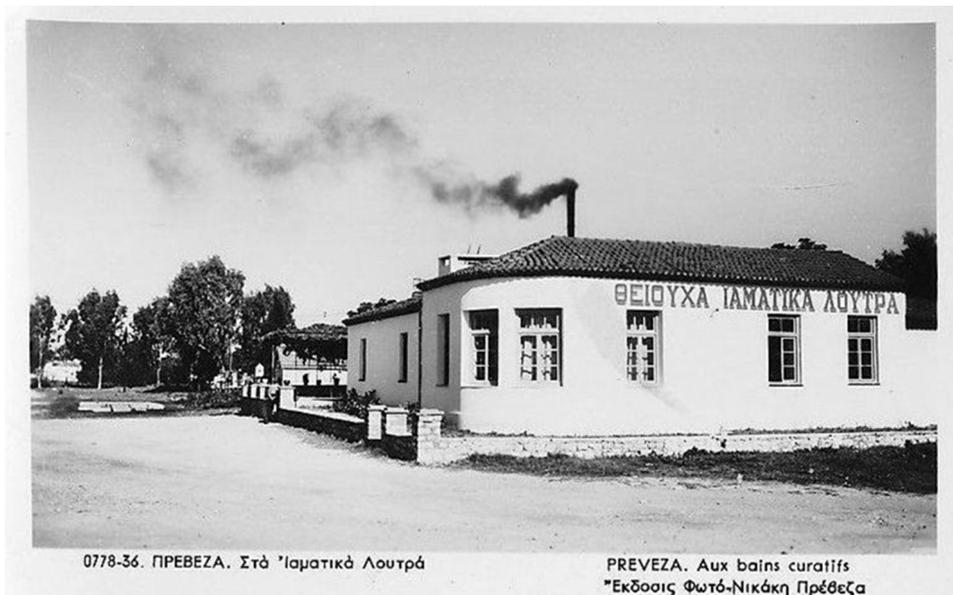
ΕΙΚΟΝΑ 6: Φωτογραφία του Fred Boissonnas του 1913. Διακρίνονται το θαλάσσιο προτείχισμα, η προς τη θάλασσα πύλη του σαραγιού που προϋπήρχε, κάποια κτίσματα και ένα φυλάκιο (ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 73)

ΕΙΚΟΝΑ 7: 1955 περίπου. Τα Ιαματικά Λουτρά του Δήμου Πρέβεζας.
Καρτ ποστάλ έκδοσης Φωτο-Νικάκη, Πρέβεζα
(Αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις)

ΕΙΚΟΝΑ 8: 1957. Αποψη των θόλων και των στεγών των Ιαματικών Λουτρών
(Αρχείο Τεχνικών Υπηρεσιών Δήμου Πρέβεζας)

ΕΙΚΟΝΑ 9: Δεκαετία του 1950.
Φωτογραφία του Θεόδωρου Νικάκη, έκδοση ΔΕΛΤΑ Διακάκης

ΕΙΚΟΝΑ 10: 1963. Τμήμα αεροφωτογραφίας της Πρέβεζας, όπου διακρίνονται τα Ιαματικά Λουτρά. Οι θόλοι του χαμάμ είναι εμφανείς ακόμα (ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, εικ. 139)

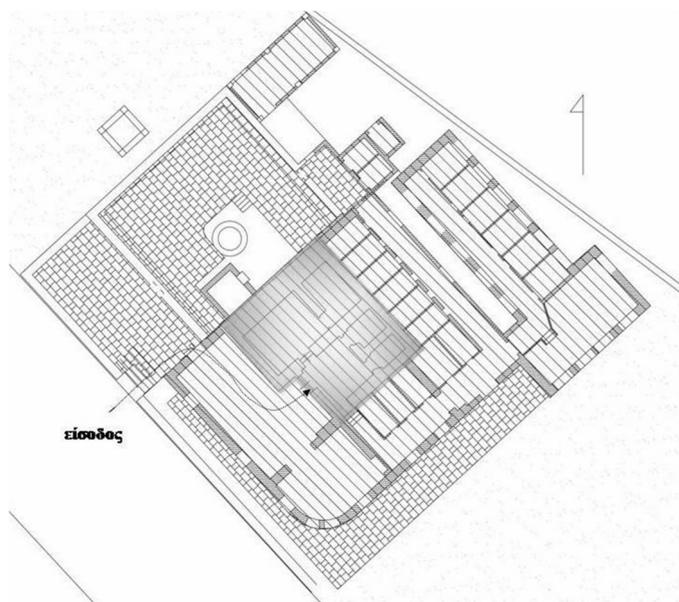
ΕΙΚΟΝΑ 11: 2015. Τμήμα αεροφωτογραφίας της Πρέβεζας με τα Ιαματικά Λουτρά (<http://www.geotagaeroview.com>)

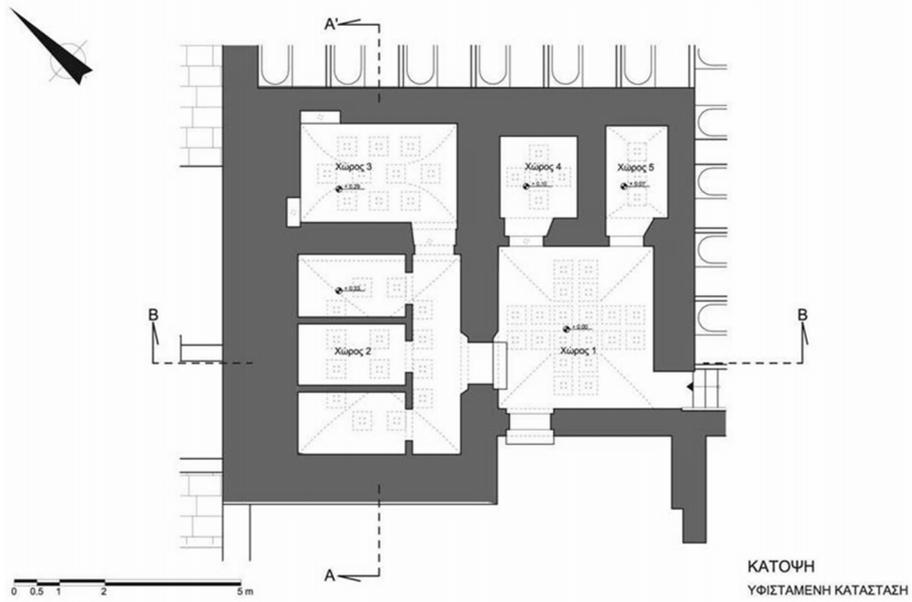
ΕΙΚΟΝΑ 12: 2015. Ο άλγειος χώρος στα Ιαματικά Λουτρά όπου βρίσκεται το παλιό πηγάδι και ο παλιός καυστήρας, ο οποίος πλέον δεν χρησιμοποιείται

ΕΙΚΟΝΑ 13: 2015. Εξωτερική άποψη των Ιαματικών Λουτρών

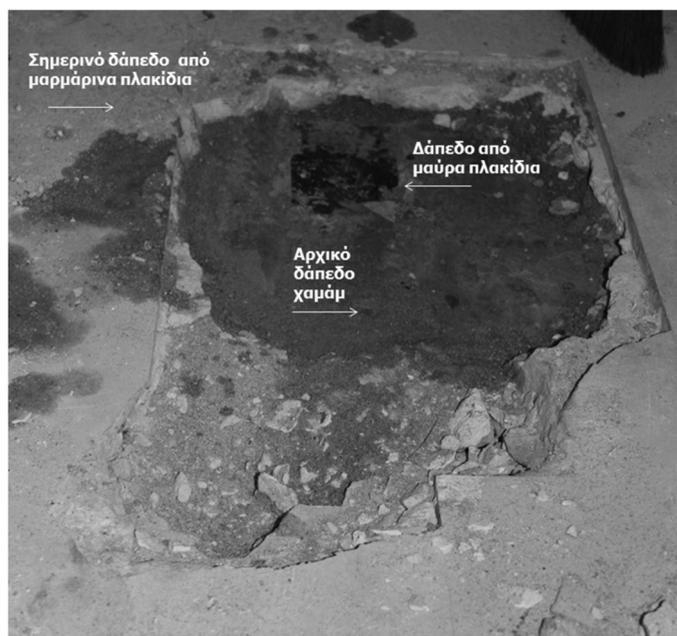
ΕΙΚΟΝΑ 14: Η θέση του οθωμανικού πυρήνα στις εγκαταστάσεις των Ιαματικών Λουτρών

ΕΙΚΟΝΑ 15: Η κάτοψη του χαμάμ

ΕΙΚΟΝΑ 16: Αριστερά το αψιδωτό άνοιγμα της εισόδου στον οθωμανικό πυρήνα

ΕΙΚΟΝΑ 17: Δοκιμαστική τομή δαπέδου που πραγματοποιήθηκε στον χώρο 5

ΕΙΚΟΝΑ 18: Λεπτομέρεια θόλου διπλής καμπυλότητας

ΕΙΚΟΝΑ 19: Φωτιστικές θυρίδες, άποψη από εσωτερικά του θόλου

ΕΙΚΟΝΑ 20Α: Εντοιχισμένος αεραγωγός στο άνοιγμα της πόρτας

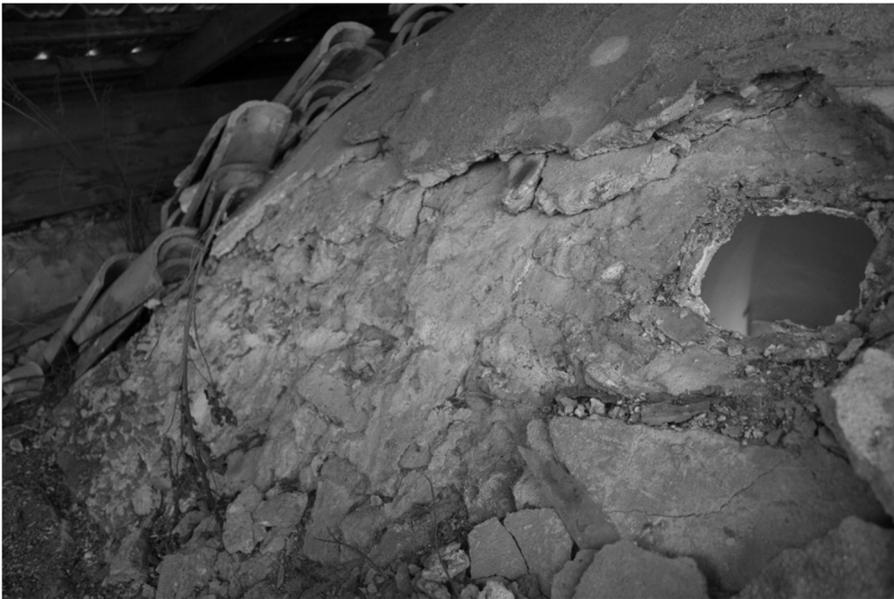
ΕΙΚΟΝΑ 20B: Άποψη αεραγωγού από τη στέγη

ΕΙΚΟΝΑ 21: Ίχνη χρώματος, τα οποία εντοπίστηκαν κατόπιν δοκιμαστικών τομών στην τοιχοποιία του μνημείου

ΕΙΚΟΝΑ 22: Η στέγη από λαμαρίνα που καλύπτει τους θόλους εξωτερικά

ΕΙΚΟΝΑ 23: Επεμβάσεις από τσιμέντο που έχουν επικαλύψει τους θόλους.
Τα κεραμίδια αποτελούν μπάζα, τα οποία απομακρύνθηκαν κατά τις
εργασίες καθαρισμού τις στέγης, γιατί δεν ανήκαν στο μνημείο

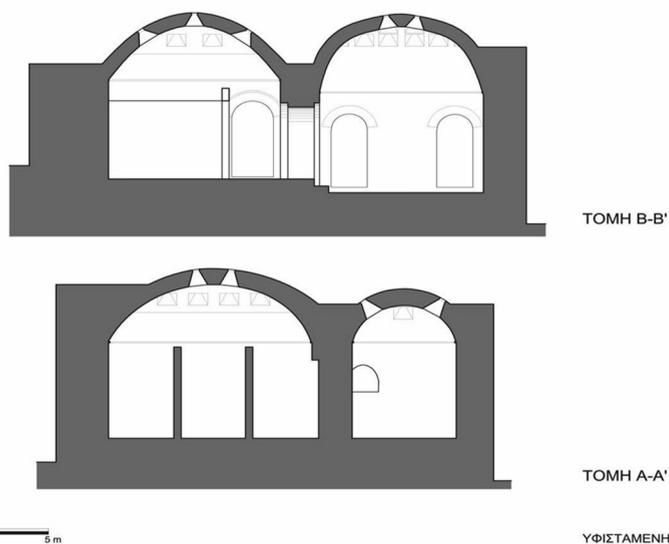
*ΕΙΚΟΝΑ 24: Δοκιμαστική τομή στην τοιχοποιία του χώρου 1.
Κάτω από το μεταγενέστερα τσιμεντοκονιάμα, εντοπίστηκε το κονιάμα
επικάλυψης και κάτω από αυτό η αργολιθοδομή*

*ΕΙΚΟΝΑ 25: Τμήμα τοιχοποιίας του μνημείου όπου διακρίνεται
η ημιλαξευτή αργολιθοδομή. Στο κονιάμα είναι διακριτά μικρά κεραμικά στοιχεία
και βότσαλα. Επίσης, έχουν γίνει μεταγενέστερες προσθήκες από οπτόπλινθους*

ΕΙΚΟΝΑ 26: Μετά την αποδόμηση των σύγχρονων τσιμεντοκονιών διακρίνεται η πλινθοδομή των θολωτών κατασκευών

ΕΙΚΟΝΑ 27: Σχεδιαστικές τομές του χαμάμ.
Υφιστάμενη κατάσταση